

О.П.Рєєнт*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ І ТЕМАТИЧНІ НАПРЯМИ НАУКОВОГО ПОШУКУ

У статті підбито підсумки дослідження профільних проблем української історії вказаного періоду за останні 15–20 років, що провадяться в інституті, докладно зупиняючись на методологічних пошуках і тематичних напрямках студіювання цього важливого періоду вітчизняної історії.

Необхідність наукового висвітлення проблем історії України ХІХ – початку ХХ ст. видається важливою із ряду причин. З одного боку, історія дослідження ХІХ століття однозначно свідчить, що у цій царині за останні 15–20 років зроблено багато¹, а, з іншого, наукове осмислення процесів, що відбувалися у ХІХ ст., ані в концептуальному, ані у фактологічному плані не можна вважати завершеним.

На сьогодні в Інституті історії України НАНУ утвердились різні методологічні принципи – від класичного позитивізму до постмодернізму. Створено нову концепцію історії українського народу – концепцію, яка враховує всі фактори – економічні, політичні, соціальні, інтелектуальні, людські. Відкриваються нові перспективи в дослідницьких пошуках, задумано ряд великих наукових проектів, реалізація яких Інститутом історії України НАНУ є цілком реальною справою.

На початку коротко окреслимо основні напрями та етапи роботи в історіографічному та методологічному контекстах. Науковці працювали над вивченням історії відносин влади і суспільства, впливу владних імперських структур на розвиток соціально-політичного, економічного й національного-культурного життя українців та інших народів, що дає змогу з'ясувати етапи формування української нації, її політичного згуртування й усвідомлення своєї окремішності та місця у сім'ї європейських народів, простежити характер змін у сільському господарстві, торгівлі та промисловості, визначити освітні й культурно-духовні орієнтири народів, які мешкали на українських землях; а також з'ясувати весь спектр політики російської й австро-угорської влади щодо національних прагнень українців, спрямованої на їх інтеграцію в імперські загальнодержавні структури.

Історично склалося так, що в українській історичній науці тривалий час превалювали соціально-економічні та політичні студії. Відтак питання історії адміністрування в Україні, дослідження управлінських систем на українських землях у ХІХ ст., становлення бюрократії, осмислення діяльності державних та самоврядних органів територіальної влади залишались поза увагою істориків та правників.

Бюрократія як станово-корпоративна складова українського суспільства відіграла суттєву роль на різних етапах його історичного розвитку. Таким чином, ступінь розробки окресленого питання, його джерельної бази і моделі дослідження становлять значний науковий інтерес. До питань формування бюрократії також зверталася радянська історіографія, про що свідчать дослідження П.А.Зайончковського² та С.М.Троїцького³.

Тема бюрократії на сьогоднішній день найбільш плідно досліджується в російській і польській історіографіях, а також в американській та японській. Причому російська історіографія цього питання започаткована ще в другій половині ХІХ ст. Звернення до нього було пов'язане з проблемою, з якою зіткнувся

* Рєєнт Олександр Петрович – д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ.

уряд, коли намагався збільшити ефективність державного управління, відтак виникла потреба з'ясувати історичне підґрунтя формування державного апарату та, зокрема, кризового розриву між класом і посадою в чиновницькій ієрархії. Саме тому першими фахівцями з даної проблеми були історики-правники⁴.

Сьогоднішні російські історики, відмовившись від викривально тону своїх попередників, активно вивчають найрізноманітніші питання, пов'язані з формуванням бюрократичного апарату, зокрема відмінності становища чиновництва в центрі імперії і на периферії⁵, розходження між офіційним його статусом і реальним станом⁶, а також регламентування всіх форм життя чиновника, починаючи від однострою й місця в службовій ієрархії⁷. Останнім часом увага зосереджується на з'ясуванні специфіки культурної свідомості представників цього соціального прошарку, їх ставленні до державної служби як складової культури чиновництва⁸.

Польська історіографія найповніше представлена дослідженням Анджея Хвалби⁹ про лояльність / нелояльність польських чиновників під час служби в російських державних установах. Американська історіографія репрезентована численними дослідженнями історика українського походження Степана Величенка (зокрема про реальне становище російської імперської влади в суспільстві), а японська – інтелектуально витонченими дослідженнями Кімітакі Мацузато про найважливіші державні посади, запроваджені в результаті реформ другої половини XIX ст.¹⁰

Українська історіографія поки що не продемонструвала власного бачення особливостей формування бюрократичного апарату на території України, незважаючи на те, що джерельна база наукової проблеми самодостатня, представлена законодавчими актами, діловодними документами, мемуарами та обширним епістолярієм.

З'ясовуючи підходи до цієї наукової проблеми, вдалося зауважити поки що перші закономірності та особливості щодо формування та зміцнення бюрократичного апарату на українських територіях, що перебували у складі Російської імперії.

Частини території України входили до складу Російської імперії поступово, у різний час і мали неоднаковий статус, при визначенні якого одним із найважливіших факторів є політика уряду щодо формування місцевої бюрократії. На момент приєднання населення кожного з регіонів – Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Південної України, Криму – мало свої управлінські традиції та відповідний апарат, яким Російська імперія скористалася для поширення власної експансії. Вона здійснювалася через пошук прийнятних умов співпраці, або шляхом формування бюрократії зі складу російських чиновників, демонструючи при цьому стратегічно важливі підходи для залучення на державну службу представників місцевих еліт. Як один зі способів можна розглядати поширення на всіх без винятку чиновників «Табелі про ранги» та «Статуту цивільної служби».

Визначення соціоетнічного походження бюрократії, кількісних та категоріальних параметрів, темпів зростання чисельності чиновників, умов служби, освіченості, управлінської спеціалізації наближає дослідника до з'ясування особливостей перебігу загальноімперських процесів в українських регіонах.

Створення відповідних умов для проходження служби (жалування, набуття землі і селян, право на спадкове дворянство, чини, ордени, пенсійне забезпечення) сприяло створенню залежного від політики центрального уряду місцевого апарату управління, оскільки чини ставали чи не найзручнішою формою контролю за політичною благонадійністю місцевого дворянства.

Залучення місцевої еліти до адміністрування також є важливим показником відносин між приєднаними землями і центром імперії (російською могла бути лише вища регіональна адміністрація).

Те, що з місцевої еліти формувалася середня і нижча ланки адміністрації, є суттєвим показником ступеня зросійщення регіону. Одним зі шляхів прискорення процесу російщення населення стало формування місцевого чиновництва з російських вихідців. Із метою ширшого залучення чиновників до служби на окраїнах імперії запроваджувався ряд пільг для таких службовців. Етносоціальний склад фіскально-фінансового апарату, який стежив, зокрема, за відбуванням рекрутської повинності, уподібненням до російських стандартів чи не найперше вказує на ступінь інтеграції місцевого населення у складі імперії.

Постійне прагнення створити культ служіння імперії свідчило про зворотні процеси – чиновники мали свій службовий інтерес, який міг і не збігатися з імперськими прагненнями (як приклад, масовий прихід в установи Правобережної України українського (малоросійського) дворянства). Престиж служби серед місцевих еліт мав суперечливий характер. Російській владі доводилося постійно заохочувати їх до державної служби через пільги і привілеї. Відбувалося «відсікання» управлінського апарату від місцевих еліт та утворення нового типу спадкового дворянства – служилого, а також його зміцнення через бюрократизацію. Цей процес був більш характерним саме для етнонаціональних еліт, ніж для російської.

Адміністративний побут чиновництва в українських губерніях мало чим відрізнявся від центральних губерній (хабарі, корумпованість, зволікання з розглядом справ, кар'єризм, бюрократизація тощо). Не відповідав він і ідеальному типу чиновника, змальованому М.Вебером. Правобережна Україна продемонструвала, принаймні, два типи російського чиновника – тих, морально-політичні переконання яких сприяли впровадженню «русского дела» й тип «петербурзького» чиновника, який віддавав перевагу паперовому діловодству, цураючись нагальних потреб населення.

Виконавчий характер служби, спрямований на забезпечення центру достовірною інформацією про політико-благонадійне, господарсько-фіскальне і соціально-демографічне становище, а також на забезпечення стабільності регіонів, змінювався прагненням чиновників українського походження впливати на формування урядової політики в аграрному та мовно-культурному питанні.

Характерна для періодів стабільного розвитку пасивна виконавча роль місцевих чиновників у часи соціально-політичних катаклізмів змінювалась певною активністю (це яскраво ілюструє діяльність чиновника з особливих доручень при київському генерал-губернаторові Я.Рудченка, автора меморандуму про обмеження чинності Емського указу щодо української мови).

Поява органів самоуправління покликала до життя нову категорію чиновників, молодих і освічених, для яких, на противагу старій категорії чиновництва, служба в установах ставала одним зі способів прислужитися власному народові.

Аби найповніше представити всі аспекти формування та зміцнення бюрократичного апарату в українських губерніях Російської імперії слід з'ясувати на фактичному матеріалі такі питання:

1. Якою була соціальна база формування та зміцнення бюрократії в різних регіонах України: від всестанової через дворянську знову до всестанової?

2. З'ясувати, як скористалась місцева еліта виборною службою, чи відбулась бюрократизація місцевого самоуправління, створеного внаслідок реформ і контрреформ, а також антагонізм між земськими діячами й чиновниками урядових установ.

3. Місце і роль дворянського станового самоуправління у створенні бюрократичного апарату, а також суперечність між державними і становими інтересами.

4. Селянське самоуправління та його специфіка.
5. Регіональні відмінності у ставленні суспільства до чиновництва.
6. Світогляд чиновництва на різних етапах суспільного розвитку (дореформений, післяреформений; у стабільні й нестабільні періоди; передреволюційний та період революцій), ставлення чиновництва до радикальних і національних рухів та стосунки чиновників різних національностей.

Розкриття теми вимагає більшого вивчення наукової літератури російських колеґ, яким удалося достатньо повно висвітлити загальні принципи формування системи державної служби в Росії. У зв'язку з недостатньою кількістю попередніх досліджень, присвячених становленню і зміцненню бюрократії в українських губерніях, варто цю проблему поділити на кілька складових, за регіональним принципом. З'ясування специфіки чиновництва в українських губерніях проводитиметься шляхом дослідження значного масиву архівних документів, перш за все формулярних списків, службових атестатів, які містять факти, важливі для встановлення етносоціального походження, віросповідання, освіти, віку, розмірів жалування та додаткових статей бюджету тощо. Значна їх кількість розпорошена по фондах державних архівів України.

Тематика різноманітних досліджень останніх десяти років, присвячених студіюванню суспільно-політичних процесів на українських теренах Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій у XIX – на початку XX ст., зокрема аналізові українського питання, засвідчує багатогранність наукових пошуків і вагомість здобутків українських істориків. За цей час особливо ретельно були досліджені ліберальна, демократична, національно-демократична й радикальні течії в суспільно-політичному житті та партійному будівництві. Менше поталанило консервативним течіям, дослідження яких, головним чином, велось стосовно українських земель у складі Австро-Угорщини. Консервативна течія в суспільно-політичному житті в усій її багатовимірності, зокрема «малоросійство» й право-монархічні рухи у підросійській Україні, і досі є перспективним напрямком історичних досліджень.

Особливо варто відзначити появу компаративістських досліджень, які розкривають політичні процеси на українських теренах двох імперій на тлі загальнополітичного розвитку європейських країн. Водночас слід звернути увагу на майже повну відсутність компаративістських студій, які б синхронізували явища суспільно-політичного життя на українських теренах Російської та Австро-Угорської імперій. Надзвичайно цікавими обіцяють стати відповідні дослідження політики двох імперій в українському питанні крізь призму врахування ними українського чинника як фактора, не лише здатного підірвати або підтримати внутрішню стабільність, але і як потужного засобу впливу на міждержавні взаємини, особливо в період загострення.

Більш комплексного дослідження, очевидно, опертого на інші методологічні підходи, потребує вивчення українського питання у Російській імперії. На жаль, існуючі студії не далеко відійшли від концепції «України – жертви російської імперської політики». Досі немає комплексних досліджень вітчизняних істориків, присвячених студіюванню українського питання, які за глибиною постановки проблеми й новизною підходів до її розв'язання можна було б поставити поряд, наприклад, із фундаментальною монографією російського дослідника О.Міллера «Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)» (Санкт-Петербург, 2000). Російська академічна історична наука і далі продукує узагальнюючі праці з цієї проблеми, про що свідчить, зокрема, поява монографії І.Михутіної «Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века)» (Москва, 2003).

Надзвичайно потенційно перспективним є напрямок досліджень, спрямований на науковий аналіз і документальну перевірку традиційних історичних сте-

реотипів російської історіографії щодо українського національного руху як чиєсь «інтриги», «австрійських і німецьких грошей» тощо. Українське бачення цієї проблеми, яке враховувало б реальні геополітичні інтереси країн і націй XIX – початку XX ст., для яких актуальним було українське питання, є досі нагальним в сучасній українській історіографії.

Єдиного погляду на «українське питання» у Російській імперії досі немає. Загалом дослідники сприймають схему, запропоновану ще в середині минулого століття чеським науковцем М.Грохом про триступеневий розвиток процесу національного відродження, адаптуючи її до конкретно-українських умов.

Науковцями Інституту історії України під керівництвом В.Сарбея здійснено одну з перших спроб узагальнення здобутків української історіографії із зазначеної проблеми у колективній монографії «Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)» (1999 р.), основні концептуальні положення переглянуті й доповнені О.Решетом у монографії «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» (Київ, 2003). На сьогодні добре вивчені питання діяльності політичних партій, вищого бюрократичного апарату (генерал-губернаторства), культурного розвитку, еволюція українського підприємництва, селянства, благодійності, українського руху в роки Першої світової війни, біографістика.

Як основну рису зазначених праць можемо відзначити те, що в них українське питання розглядається в ширшому європейському контексті з активним залученням методів компаративістики; більша увага звертається на діяльність імперських структур та історію станів на українських землях; дослідники переходять від аналізу макропроцесів до вивчення мікроісторичних тем, що загалом відповідає аналогічним тенденціям розвитку європейської історичної науки.

Дискусійними залишаються питання визначення геополітичного статусу українських земель у складі Російської імперії (колонія чи не-колонія), мети регіональної політики російських владних органів тощо.

Накопичення останнім часом значної кількості фактичного історичного матеріалу до історії українського життєпростору останньої чверті XVIII – початку XX ст. дозволяє порушити питання про впорядкування його на рівні енциклопедичного видання¹¹. Уже перші спроби укладання тематичних рубрик та словника вказують на певні лакуни, що дозволить спрямувати на їх дослідження більше уваги, зокрема істориків-аспірантів. Процес підготовки енциклопедичного видання дозволить також загострити багато з недосліджених проблем. Це, власне, сприятиме і концептуалізації історії України останньої чверті XVIII – початку XX ст.

Український життєвий простір впродовж значного історичного періоду перебував у складі двох імперій. За першим поділом Речі Посполитої (1772 р.) до Австрійської імперії відійшли Галичина, частина Волині й Поділля. Унаслідок перемоги над Туреччиною (1774 р.) Росія анексувала Кримський півострів і Північне Причорномор'я. Наступна хвиля приєднань відбулася 1775 р., коли до Австрії було прилучено Буковину. Після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) Російська імперія загарбала Правобережну Україну у складі історичних регіонів – Київщини, Волині, Поділля. Такий поділ етнічних українських земель протримався до 1914 р. Перебування українського етносу впродовж «довгого XIX століття» у складі Росії та Австрії означало значно більше, ніж просто географічний кордон. Дві держави відрізнялися між собою суспільно-політичними системами, заснованими на різних імперських принципах, відтак українці набували неоднакового політичного, державного і життєвого досвіду. Потреба його з'ясування, можливо й з використанням історико-компаративістського підходу, мобілізується унаслідок підготовки енциклопедичного довідника. Необхідність у ньому назріла давно, адже за допомогою такого довідника можна продемонструвати, як дві імперії реагували на місцеві особливості, та

які пропонувалися механізми для їх усунення чи використання в імперських інтересах.

Отож, енциклопедичне видання складатиметься зі статей, присвячених одиницям адміністративно-територіального, церковного та відомчого поділу, а також державним і церковним інституціям, які здійснювали владу на українських землях, інтегруючи їх до господарсько-економічного, політичного й правового поля обох імперій. Оскільки впливове місце посідали в суспільному житті стани, то варто з'ясувати їх історію, особливу увагу звернувши на елітні верстви, а також на основні установи, як і органи місцевого самоврядування. Обидві імперії, намагаючись уніфікувати та підігнати до власних стандартів місцеві особливості, вдавалися до різних методів й управлінських прийомів. Їх виявлення, відтак, стане головним завданням творчого колективу, який працюватиме над підготовкою довідника.

Велика війна 1914–1918 рр., дев'яностолітній ювілей початку, перебігу та завершення якої відзначається в 2004–2008 рр., багато в чому визначила обличчя та головні тенденції історичного розвитку людства (понад усе європейської цивілізації) першої половини XX ст. Крах засадничих цінностей XIX ст., стрімке падіння ціни людського життя, глобальність війни як засобу та інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та впливів, падіння імперій і утворення нових держав, спричинені повоєнним устроєм незагоєні рани та реваншистські настрої, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем, – усе це принесла з собою Перша світова війна.

Чи не найдраматичнішим, хоч і з різними наслідками у подальшому, досвід Великої війни став для народів, розділених політичними кордонами імперій, які вступили у війну. Зокрема на східноєвропейському театрі бойових дій на долю українського та польського народів випало чи не найтяжче випробування – бути учасником війни (до того ж, перебуваючи в її епіцентрі) на боці обох воюючих блоків держав. Якщо полякам на згаріщі війни пощастило відновити незалежну й національно сконсолідовану державу, що могло хоча б частково виправдати зазані цим народом втрати, то національна програма українців у силу як внутрішньої слабкості й відсутності єдності, так і несприятливих геополітичних умов на той час зазнала поразки.

Український вимір Великої війни в усій повноті (військовий, політичний, соціальний, гуманітарний) та його драматизм, зокрема доля простих людей по обидва боки лінії фронту впродовж війни – усе це спонукає авторський колектив фундаментальної монографії до підготовки репрезентативного літопису подій та людських доль на українських землях Російської та Австро-Угорської імперій під назвою «Велика війна і Україна». Спроба відтворити цілісну картину подій війни на українських теренах двох імперій, а не окремі її зрізи – «російський» та «австрійський» – є провідною ідеєю, якою керуватимуться автори. В основу пропонованого видання, там, де це можливо, буде покладено компаративізм (наприклад, роль патріотичних маніфестацій у Києві та Львові на початку війни; долі заручників і біженців; репресивні заходи щодо різних груп населення; військовополонені тощо), як і поєднання хронологічного та тематичного принципів презентації відібраного матеріалу.

Основу джерельної бази видання становитимуть раніше здебільшого неопубліковані, світліни із фондів Центрального державного архіву кінофотофонодокументів України ім. С.Пшеничного, центральних державних історичних архівів України у Києві та Львові, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України у Києві та Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України, ряду державних обласних архівів України. По можливості, залучатимуться матеріали з приватних колекцій та із зібрань

громадських організацій і наукових інституцій. Частина матеріалів буде запозичена з різноманітних друкованих видань.

Традиційно сільське господарство впродовж тривалого часу займало значне місце в економічному житті українських земель. І тому питання історії селянства України є досить актуальними у вітчизняній історичній науці. Розвиток сільського господарства в різних частинах підросійської України проходив по-різному. Відмінності спричиняли територіальне розміщення, якість ґрунтів, кліматичні умови й ряд інших чинників. Багато в цьому плані залежало від власника землі.

У XIX ст. у Російській імперії було проведено ряд реформ, у тому числі й в аграрній сфері. Частина з них пройшла майже непомітно для населення сільської місцевості, інші ж принесли помітні зміни.

У дослідженнях з аграрної історії, у тому числі й останнього десятиліття, велику увагу приділяли реформам середини XIX ст. і їх наслідкам. Серед них можна виділити дисертаційні дослідження Н.Р.Темірової про соціально-економічну еволюцію поміщицтва України, О.М.Солошенко про зміни у складі населення Лівобережжя у другій половині XIX ст., В.М.Бойка з реформування державних селян тощо¹².

Порівняно слабше дослідженою залишається перша половина XIX ст. За останнє десятиліття вийшло ряд робіт Г.Д.Казьмирчука та Т.М.Соловйової, Ю.П.Присяжнюка та інших із соціально-економічної історії українських земель, але великий масив проблем залишається поза увагою. Цікаве дослідження про панський маєток на Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. здійснив О.С.Петренко¹³.

Велику зацікавленість дослідників викликає вивчення змін в аграрній сфері у другій половині XIX ст. – кооперація, розвиток кредитно-банківської системи, торгівлі зносини, соціально-економічна діяльність земств тощо¹⁴.

Не залишилися поза увагою й національні особливості ведення господарства. Цікавими є роботи О.Л.Осіпяна з історії вірмен, Р.А.Шпиталенка – чехів Волині, В.А.Тучинського – молдаван Півдня України тощо¹⁵.

Зважаючи на сказане вище, хотілося б запропонувати майбутнім дослідникам цього періоду звернути увагу на наступні теми та напрямки досліджень:

1) Законодавчі акти Російської імперії щодо селянства в першій половині XIX ст. та особливості їх упровадження в українських губерніях.

2) «Голодні роки» та методи боротьби з їх наслідками в українських губерніях Російської імперії в XIX ст.

3) Порівняльна характеристика великих поміщицьких господарств різних частин України в XIX ст. (на основі великої кількості фамільних фондів ЦЦІАК України та інших архівів, які залишаються майже недослідженими).

4) Перепрофілювання сільського господарства на потреби промисловості і зовнішнього ринку в XIX ст. (розведення льону, конопель, цукрового буряку, овець тощо).

5) Особливості землеволодіння та земельної оренди серед єврейського населення в XIX ст. (євреї-землероби, купівля, оренда та суборенда через підставних осіб тощо).

6) Культурно-ціннісні зміни у психології українського селянства в другій половині XIX – на початку XX ст.

Також мають перспективу дослідження, присвячені найбільш відомим поміщицьким господарствам, їх внеску в соціально-економічний розвиток імперії та участь у промисловості й торгівлі.

Особливо актуальною дана проблематика є у наш час, коли вітчизняні учні-історики відходять від ідеологізованих та тенденційних принципів і методів, характерних для розвитку науки в радянський час, і ведуть пошуки нових концептуальних засад розвитку історичних студій, які б посприяли виведенню іс-

торичної науки України на принципово новий рівень розвитку й подоланню її ізольованості від європейських наукових досліджень.

На увагу дослідників заслуговує проблема корегування понятійного апарату. Термінологія, розроблена радянськими дослідниками, є застарілою й сконцентрованою в основному навколо соціально-економічної тематики, а також питань, пов'язаних із «класовою боротьбою». Відтак вона не в змозі всебічно й неупереджено розкрити основні аспекти життя й діяльності селянства України. Тим більше, що російськими, та й західноєвропейськими ученими в останні роки активно розроблялися питання, які перебували поза увагою радянських дослідників.

Цілий спектр проблем вимагає створення спеціальних робіт, пов'язаних з еволюцією селянського законодавства, його регіональною специфікою, а також порівнянням юридичного статусу прав та повинностей, якими обкладалися селяни різних регіонів України.

На жаль, вітчизняні дослідники при висвітленні селянської тематики головним чином приділяли увагу локальним процесам. При цьому недостатньо ґрунтовно розкривалися більш широкі, загальноукраїнські процеси, а також європейський контекст.

Потребують перегляду й питання економічного життя українського селянства, процеси розшарування у середовищі селян. Наскільки реальним було для українського селянина поліпшити своє матеріальне становище? Перейти з селянства до інших соціальних верств? Наскільки частими були подібні випадки? Знайти відповіді на дані питання ще належить майбутнім дослідникам. При створенні наукових досліджень особливу увагу належить приділити порівнянню регіональних особливостей життя та менталітету українських селян, а також юридичного та економічного статусів, повсякденності, рівня життя та менталітету українського й західноєвропейського селянства.

Одним із напрямків, що нині активно розробляється як російськими, так і західноєвропейськими ученими-істориками, є вивчення проблем, пов'язаних із найрізноманітнішими аспектами повсякденного життя як у суспільстві в цілому, так і окремих його верств та груп зокрема. Регулярно видаються серії історичних досліджень, у рамках яких виходить у світ широкий спектр історичних студій з цієї пріоритетної для учених-істориків теми.

Поза увагою дослідників тривалий час залишалися питання, пов'язані з менталітетом українського селянства, ставленням селян до держави та церкви, родини та сусідів, сприйняття ними багатства та бідності, життя та смерті тощо. Практично не розглянуті питання стосовно ставлення українських селян до своєї праці, їх уявлення про її значущість, еволюцію народної релігійності та її вплив на трудову діяльність селян. Тим часом різноманітні джерела, у тому числі й фольклорні, дають вдумливим ученим-історикам можливість вести плідну роботу зі створення наукових студій із даної проблематики.

Недостатньо розробленим є й широкий спектр питань з етноконфесійного життя на українських землях. Адже поряд із українським селянством сільськогосподарською діяльністю на українських землях займалися представники інших народів та віросповідань (на українських землях існували німецькі колонії, вели своє господарство поляки). Практично недосліджені основні типи господарств, які велися представниками різних народів, що проживали на українських землях, не простежено спільні риси та основні відмінності між ними та господарством українських селян.

Таким чином, перед дослідниками, що оберуть собі за мету роботу над питаннями історії українського селянства, відкриваються широкі перспективи для наукових студій, задля успішного проведення яких варто звернути увагу не лише на здобутки вітчизняної історіографії, а й на нові дослідження російських та

західних учених, що дозволить вітчизняним науковцям більш гармонійно вписатися в основні тенденції розвитку європейських історичних студій.

Бурхливий розвиток капіталізму, яким характеризується період кінця XIX – початку XX ст. у Російській імперії, позначився в Україні прискореним розвитком міст. Урбанізаційні процеси набули нечуваних раніше темпів, у першу чергу за рахунок припливу населення у великі міста. Так, у Києві в 1874 р. було 124 тис. мешканців; у 1897 р. – уже 248 тис.; у 1913 р. – 600–700 тис. Хоча питома вага міського населення навіть у 1913 р. становила лише 15,1%, значна концентрація населення, надзвичайні темпи впровадження технічних досягнень призвели до зміни всього укладу й стилю життя великих міст, сприяючи становленню особливої міської культури. Формується тип міського жителя – городянина з певним життєвим укладом, відповідним світоглядом і соціальною психологією. Саме міська побутова культура, особливо у великих містах, була найбільш сприйнятливою до виявів прогресу, що традиційно асоціювався з європейськими країнами, пізніше – з Америкою.

Місто як складний та об'ємний феномен завжди привертало увагу істориків. Не стали винятком і останні 10–15 років розвитку української історіографії. Навпаки, після певного забуття міська проблематика усе більше переміщується з периферії наукового зацікавлення в його центр (це частково пов'язане й зі зміною наукової парадигми, домінуванням соціальної історії). Це зауваження особливо актуальне щодо дослідження історії міст на українських землях у XIX – на початку XX ст., яке вкрай слабо вивчене українською радянською історіографією (більше уваги приділено історії середньовічного міста). Певним утіленням зазначених тенденцій стало збільшення дисертаційних досліджень із різних аспектів зазначеної проблеми¹⁶.

Як бачимо, географія досліджень доволі широка й охоплює практично всі українські терени. Слід зазначити, що зі зростанням кількості робіт, присвячених міській проблематиці, здебільшого (хоч і не завжди) поліпшується їх якість, унормовується категоріальний апарат, використовуються сучасні методи дослідження та методологічні підходи. Цьому сприяє й більша доступність праць західних та російських (Б.Миронов, В.Нардова та ін.) авторів із зазначеної проблематики. У 1994 р. вийшло друком енциклопедичне видання «Города России», а також у багатотомній серії «Історії російської культури XIX ст.» окремий том присвячено культурі російського міста.

Однак, незважаючи на зростання публікацій з історії міст на українських землях, усе ж науковий пошук вітчизняних дослідників у цьому напрямку характеризується певною хаотичністю. Сьогодні в українській історіографії ще не спостерігається комплексного осмисленого дослідження міста як багатостороннього феномена на українських землях у XIX ст. Навіть не опрацьовано належним чином краєзнавчий аспект, як це зроблено у польській, чеській та інших історіографіях (маються на увазі наукові монографії з історії окремих міст, оскільки уся інформація часто, за винятком найбільших міст, обмежується довідкою із застарілого радянського видання «Історія міст і сіл УРСР», або ж кількома статтями з місцевої преси).

Одним із найкраще розроблених аспектів на сьогодні є історія органів міського самоврядування. Свою лепту внесли й правознавці¹⁷. Щоправда, тут варто наголосити на частих розбіжностях між законами та соціально-економічною дійсністю, яка вносила на місцях суттєві корективи до усталених норм. Однак загалом напрацьовано достатній матеріал для переходу до певних синтетичних робіт з історії міського самоврядування на українських землях у XIX ст., головною особливістю яких мала б стати компаративістська спрямованість. У них слід з'ясувати, які імпульси розвитку та елементи попереднього періоду перехо-

дили в наступний, а які відмирили. Це дало б певну відповідь на проблему тягlosti і зламів в еволюції міст.

Загалом добре опрацьовано демографічні дані, однак більшу увагу треба було б звернути на джерела поповнення міського населення у XIX ст., їх регіональні особливості.

Недостатньо вивчені такі верстви міського населення, як інтелігенція, буржуазія, національні меншини, а тому чималий евристичний потенціал мало б дослідження таких аспектів як, наприклад, «учитель і місто», «лікар і місто» (зокрема зміна їх суспільного статусу саме протягом XIX ст. і причини цього) і т.п.

При розгляді міської проблематики все нагальнішим стає перенесення акценту із дослідження макрпоказників, законодавчих норм – на життя людини в місті. У такому напрямку намагаються працювати М.Вороніна, О.Вільшанська, однак такі роботи поодинокі. У цьому контексті цікавим було б дослідження історії комунального господарства міста, його комунікаційної мережі, праці та відпочинку міських жителів, «культури» міста і т.д. Майже невивченим залишається сімейне життя, зокрема такий аспект, як «чоловік, жінка та дитина у місті».

Одним із найбільш перспективних напрямів є також соціотопографічні дослідження, коли дані, отримані внаслідок аналізу розвитку забудови та просторових форм міських поселень, накладаються на соціальну структуру міста загалом і його окремих ділянок зокрема.

Украї слабо на сьогодні досліджено історію галицького міста XIX ст. Фактично єдиною працею синтетичного характеру з цієї проблеми залишається книга О.С.Мазурка¹⁸, видана ще у 1990 р. на основі захищеної чотирма роками раніше кандидатської дисертації. Значно більше зроблено польськими дослідниками, однак їх праці стосуються, головним чином, західногалицьких теренів.

Актуальність теми полягає в тому, що вперше історико-культурна ситуація розглядається через реалії повсякденного життя та побут міського населення, яке є найбільш мобільною та сприйнятливою до новацій частиною суспільства. Вивчення та відтворення факторів, що визначали спосіб життя людей минулої епохи мають наблизити її, зробити зрозумілішою.

Окреслений період рубежу століть із його бурхливим розвитком у всіх сферах діяльності сприймається дуже сучасно й мимоволі викликає асоціації на тлі сьогодення, також позначеного прискореним розвитком технічного прогресу і процесом глобалізації.

Актуальним є вивчення зв'язку української міської побутової культури з європейською культурою, паралельно з відродженням та розвитком національних українських рис.

Вивчення обраної теми спирається на різні групи джерел. Специфічну групу джерел становлять газети та інші періодичні видання. Преса допомагає зануритися у вир проблем, які хвилювали тогочасне суспільство – від стану будинків, вулиць, ринків, транспорту до мистецьких проблем і культурного життя городян узагалі.

Певною мірою ілюструють систему суспільних цінностей рекламні оголошення. Реклами магазинів із переліком пропонованих товарів допомагають відтворити асортимент предметів ужитку (одягу, їжі, вин, посуду, меблів, предметів розкоші), а також тенденції моди, шляхи імпорту, або принаймні найпоширеніші бренди, що асоціювалися у масовій свідомості з гарантованою якістю товару. Аналіз цих матеріалів дає можливість уявити, що саме, тобто, які речі вважалися модними, сучасними, якісними, соціально престижними, або практичними, раціональними, недорогими. Як правило, реклама апелювала й до того, і до іншого. Зауважимо, що хоча важко дослідити ступінь та широту впро-

вадження пропонованого в реальне життя, проте можна виявити задекларований загальний ідеал споживача.

Оскільки в цей період побутове життя городянина стає об'єктом цілеспрямованого формування, цінні відомості дає така група джерел, як жіночі журнали, кулінарні книги, посібники з домашнього господарства з рекомендаціями щодо облаштування інтер'єру, раціонального використання продуктів харчування, шиття, виготовлення предметів ужиткового мистецтва власноруч та ін.

Достовірність художньої та мемуарної літератури як історичного джерела неодноразово була предметом дискусій. Проте саме спогади, попри їх суб'єктивність та емоційність, а, можливо, завдяки їм, дозволяють не тільки констатувати факт, але й зрозуміти, відчути його значущість для сучасників.

Важливим джерелом є матеріали фондів та експозиції меморіальних музеїв діячів культури, де збереглися особисті речі та автентичні інтер'єри помешкань, що дає можливість відтворити уклад домашнього життя.

На відміну від маленьких провінційних містечок, де, як і у сільського населення, побутова культура залишалася досить консервативною, просякнutoю місцевою традицією, у великих містах такі новітні винаходи, як електричне освітлення, телефон, парове опалення входять у повсякденне життя, а технічні новинки, пропоновані торгівлею та промисловістю, із кожним роком усе більше змінюють та вдосконалюють домашній побут.

Утім, дуже часто орієнтація на Європу визначалася не тільки об'єктивними причинами, такими, як наявність іноземного капіталу, який інвестувався у виробництва, розташовані у містах, традиційні торгові зв'язки з відомими європейськими центрами виробництва та імпорту, міжнародні ринкові відносини, але й існуванням відповідних суспільних стереотипів, тобто питаннями престижності, якості, модності закордонних товарів.

У побутовій культурі міського населення все більшу роль відіграє мода. Особливо для певних його прошарків цей феномен суспільної свідомості стає вирішальним фактором і у виборі стилю одягу, і у формуванні домашнього побуту. Власне, мода є джерелом європейського впливу.

Зростання національної самосвідомості, притаманне суспільному життю в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. знайшло своє відображення в різних явищах культурного та мистецького життя. Одним із найяскравіших проявів цього стало створення українського національного стилю. Започаткований в архітектурі, він охоплює і оформлення інтер'єру, і декоративно-ужиткове мистецтво, і виготовлення та декорування побутових предметів й одягу. Інтер'єр міського житла в національному стилі вмщував як оригінальні речі українського селянського побуту, так і спеціально спроектовані предмети вмеблювання та деталі декору.

Свідомо у власному домашньому побуті зберігала або й привносила елементи національної культурної традиції українська інтелігенція. Бажання наповнити своє помешкання предметами народного мистецтва характерне в першу чергу для людей, чия діяльність була так чи інакше пов'язана з українською культурою (етнографи, художники, архівознавці, колекціонери та любителі старовини). Мода на збирання предметів народного побуту та на вишукані кустарні вироби була запроваджена національною інтелігенцією, яка намагалася дати друге життя й поступ народному мистецтву, а також робочі місця кустарям.

До проектування меблів та вжиткових предметів у національному стилі, розробок орнаментів зверталася багато українських художників того часу: В.Кричевський, Г.Нарбут, А.Ждаха, В.Черченко, С.Кульчицька, М.Жук, Н.Самокиш, І.Левинський, О.Лушпинський, С.Васильківський, С.Сластіон та ін. Однією з винятково цікавих робіт є проект міських меблів та інтер'єру в українському стилі, створений А.Ждахою. Проте процес національного відродження був перерваний подіями Першої світової війни та революції.

Історична наука завжди віддавала належне місце висвітленню життєвого шляху видатних особистостей. Дослідження проблем персоніфікації історії стало одним із сучасних пріоритетних завдань. Проте в останнє десятиріччя в українській історіографії намітилася тенденція ретельного вивчення й осмислення ролі та місця старшинсько-шляхетських та інтелігентських родів у розвитку соціально-економічної, культурної та духовної сфер життя українського суспільства.

Особливістю українського історичного процесу є перервність державної традиції, тому носієм української культури виступали не легітимні (державні) інституції (національна школа, університети, наукові товариства, громадські об'єднання), а дворянські «гнізда», старшинсько-шляхетські й інтелігентські родини. Відтак, постає проблема роду як системи, що продукує і транслює культурні та духовні цінності нації. У результаті історія роду виступає конструктивним засобом дослідження соціальної та культурно-інтелектуальної історії України XIX – початку XX ст.

Серед народів, які перебралися до Росії у другій половині XVIII ст., одне з найвагоміших місць посідали німці. Перетворившись на підданих Російської імперії, вони сформували цілий пласт фінансово-економічної, інтелектуальної та духовної еліти України. Історія таких знаменитих родів, точніше окремих їх представників, викликала і викликає увагу дослідників. До цього часу залишається відкритим питання про історичне значення знатних родів у соціальному просторі українських земель і про роль кожного з них у певну історичну добу, саме тому діяльність і здобутки представників німецьких родів потребують більш ґрунтовного вивчення і встановлення об'єктивної історичної істини в оцінці їх місця в історії України. Кращі представники таких родин були не лише визначними науковцями, освітянськими, державними та громадськими діячами, але й людьми глибокої гуманістичної свідомості. Їх родинні взаємини, приватне життя, публічна діяльність – усе свідчить про надзвичайність і велич таких родин. Діяльність багатьох із них вийшла за межі свого часу і набула історичного значення.

Реконструкція просопографічного портрету німецьких, як і польських чи російських, знатних родин має ряд суттєвих особливостей. Перш за все необхідно окреслити коло осіб, котрі потрапляють в поле уваги дослідника. Насамперед, як на нашу думку, – це родини, які залишили помітний слід в історії країни. Кожне покоління таких родин було репрезентоване надзвичайними особистостями, які зробили вагомий внесок в економічний та культурний розвиток українських земель другої половини XVIII – початку XX ст.

Еволюція знатних родин вивчається в усіх її проявах, що піддаються реконструкції та в соціально-культурній системі, що дозволяє включити цей рід та діяльність його представників у загальну картину життя України означеної доби. Такі родини прагнули вкоренитися в соціальну структуру українського суспільства. Інкорпорація відкривала шлях до службової кар'єри, особистого збагачення, здобуття престижного статусу тощо. Велике значення для подібної інкорпорації мала спільність соціально-економічних інтересів. Процес укорінення представників знатних родин у соціальну структуру українського суспільства мав свої особливості й проходив за двома напрямками – освітньо-науковим і громадсько-адміністративним. Важливим аспектом у дослідженні інтеграційних процесів, пов'язаних з інкорпорацією представників знатного роду у соціальний простір українських земель, є вивчення їх світоглядних позицій.

Висвітлення окремих сюжетів із громадського та приватного життя знатних родин репрезентує їх як людей відповідальних, енергійних, вірних обраним ідеалам, які мають нахил до творчої, наукової праці, обдарованих. Представникам знатних родин були притаманні порядність та відчуття честі. Сучасне українське суспільство зі значно деформованою системою цінностей вимагає нових мо-

ральних орієнтирів. Тому репрезентація особистостей такого ґатунку, як знатні родини, є справою важливою й необхідною.

У зв'язку з цим особливого значення набуває біографістика, як один із напрямків історіописання. Традиція біографічного опису полягає в прагненні осмислити й визначити феномен індивідуальності – саме існування особистості в потоці історичної доби, її життя, події і зміст цього життя; сприйняття та оцінку індивідуальної особистості в соціумі, уявлення про її масштабність і значимість; різноманітність форм опису і розуміння індивідуальності в соціально-комунікативній практиці повсякденності (в міжособистісних відносинах, у діяльності в певній галузі); осягнення конкретного індивідуального буття (в унікальності його подій та знаках долі). Стає цілком очевидно, що без сучасних методологічних підходів та методик тут не обійтися.

Як бачимо, перед вченими, що вивчають історію України XIX – початку XX ст., стоїть коло питань, відповідь на які є не лише науковою функцією, а й суспільним викликом! Чи спроможні ми впоратися з цією місією, покаже вже найближче майбутнє.

¹ Волковинський В.М., Ніконова І.В. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – 416 с.; Волковинський В.М., Решет О.П. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С.211; Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – 314 с.; Історія українського селянства. – Т.1 (розділи 7–10 / авт.: О.Л.Вільшанська, В.Б.Молчанов, О.О.Крижановська, О.П.Решет). – К., 2006. – С.313–524; Кизченко В.И. Культурний облик пролетаріата України в період імперіалізму. – К., 1990. – 228 с.; Крижановська О.О. Історія масонства в Україні. – К., 1997. – 61 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К., 2005. – 318 с.; Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – Вип. I–XIII. – К., 2000–2007; Рецензії: Терещенко Ю.Л., Гнатюк С.Л. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. I–IV // Укр. іст. журн. – 2003. – №4; Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. V–IX // Укр. іст. журн. – 2005. – №6; Казьмирчук Г.Д. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. X // Укр. іст. журн. – 2006. – №2; Решет О.П. Україна в імперську добу (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.; Решет О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – 473 с.; Решет О.П. Перечитуючи написане. – К., 2005. – 256 с.; Його ж. Павло Скоропадський. – К., 2003. – 304 с.; Україна: Хроніка XX століття: Довідкове видання: Роки 1911–1916 / О.Донік, В.Любченко, В.Молчанов, Б.Янишин. – К., 2007. – 146 с.; «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): В 3 ч. / Відп. ред. В.Г.Сарбей. – К., 1999; Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – 427 с.; Її ж. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – 75 с.

² Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – Москва, 1978. – 288 с.

³ Троицкий С.М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII–XIX веках. Формирование бюрократии. – Москва, 1974. – 395 с.

⁴ Берендтс Э.Н. О прошлом и настоящем русской администрации. – Санкт-Петербург, 1913; Евреинов В.А. Гражданское чиновничество в России. – Санкт-Петербург, 1887; Карнович Е. Русские чиновники в былое и настоящее время. – Санкт-Петербург, 1897.

⁵ Матханова Н.П. Положение русского провинциального чиновничества в середине XIX века: закон и жизнь // Гуманитарные науки в Сибири: Серия «Отечественная история». – 1999. – №2. – С.13–17.

⁶ Иванов В.А. Губернское чиновничество 50–60-х гг. XIX в. в России: Историко-историко-источниковедческие очерки (по материалам Московской и Калужской губерний). – Калуга, 1994.

⁷ *Шенделев Л.Е.* Отменённые историей чины, звания, титулы Российской империи. – Ленинград, 1977; *Его же.* Чиновный мир России XVIII – начало XX в. – Санкт-Петербург, 1999.

⁸ *Борисенко Т.* Чиновничество в России XIX века: предписания, образы и стереотипы.

⁹ *Polacy w służbie moskali.* – Warszawa; Kraków, 1999.

¹⁰ Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917) // Український гуманітарний огляд. – К., 2003. – Вип.9. – С.62–121.

¹¹ Україна в кордонах двох імперій: (остання чверть XVIII – початок XX ст.). – Т.1: Україна у складі Російської імперії; Т.2: Україна у складі Австрійської імперії: (енциклопедичний довідник).

¹² *Бойко В.М.* Реформи державних селян 2 половини XIX ст. в Лівобережній Україні. – Чернівці, 2001. – 201с.; *Бундак О.А.* Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр.; *Гнатъева Т.В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 251 с.; *Миросниченко П.Я.* Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861). – Донецьк, 1999. – 244 с.; *Нікітін Ю.О.* Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губернії після реформ 60–70-х рр. XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; *Темірова Н.Р.* Соціально-економічна еволюція поміщицтва України в 1861–1917 рр. – К., 2003. – 494 с.

¹³ *Гончарук Т.Г.* Торгівля України 1 половини XIX ст.: історія вивчення. – Одеса, 1998; *Гордуновський О.М.* Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин в 1 половині XIX ст. – Донецьк, 2000; *Його ж.* Розвиток промислового виробництва в поміщицьких господарствах Правобережної України 1 половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – №1; *Зінченко А.Л.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994; *Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в 1 чверті XIX ст. – К., 1998; *Крижановський О.П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – 1 половини XIX ст. – К., 1991; *Петренко О.С.* Панський маєток на Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.: соціально-економічні та етноконфесійні відносини. – К., 2005. – 205 с.; *Присяжнюк Ю.П.* Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – 119 с.

¹⁴ *Вихватенко М.Т.* Історія зародження розвитку систем землеробства в Україні (XVIII – початок XX ст.). – К., 2004. – 214 с.; *Венгерська В.О.* Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – 196 с.; *Глоба О.Ф.* Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга пол. XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 195 с.; *Десятніков І.В.* Наймана праця у господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. – Черкаси, 2004. – 250 с.; *Завальнюк К.В.* Українсько-білоруські торговельні зв'язки в XIX ст. – К., 1998. – 186 с.; *Морозов О.В.* Вплив нової митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. – Дніпропетровськ, 2002. – 207 с.; *Обметко О.М.* Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х рр. XIX ст.). – К., 2002. – 417с.; *Половець В.М.* Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917). – К., 1997; *Шквира З.А.* Історія плуга в Україні в XIX – на початку XX ст. – Л., 2003. – 420 с.

¹⁵ *Осіпян О.Л.* Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV–XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999; *Тучинський В.А.* Молдаване Півдня України в 2 половині XIX – на початку XX ст.: Соціально-економічний та культурний розвиток. – К., 2001. – 217 с.; *Шпиталенко Г.А.* Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2003.

¹⁶ *Вороніна М.С.* Мешканки міст Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861–1917). – Х., 2005; *Головко О.М.* Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках. – Х., 1997; *Гуменюк А.О.* Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. – К., 1993; *Діанова Н.М.* Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII – 1861). – Одеса, 2003; *Константинова В.М.* Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853. – Запоріжжя, 2004; *Люта Т.Ю.* Картографування території Києва та інформаційні можливості карт і планів міста XVII–XIX ст. – К., 2003; *Маргулов А.Х.* Урбанізацій-

ні процеси на Донбасі у 1861–1917. – Донецьк, 2005; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914). – К., 2000; Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній). – Одеса, 2005; Плаксіє Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст. – Запоріжжя, 2001; Прищеп О.П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. – Чернівці, 2003; Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. – Х., 2002; Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. – Донецьк, 2001.

¹⁷ Горбачов В. Міське самоврядування в Україні за реформою 1870. – Х., 1995; Кіселіч-ник В. Міське самоврядування Львова: друга половина XIX – початок XX ст. – Л., 1994.

¹⁸ Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма: социально-экономический аспект. – Львов, 1990.

The author of the article sums up the studies of main problems of Ukrainian history of the mentioned period for the last 15–20 years, that are held in the Institute, making deep analyses of methodological searches and thematic areas of studies of this important period of Ukrainian history.